

ZUHRUF SURESİ 81. AYET BAĞLAMINDA İŞKÂLİ GİDERMEDE MANTIKÎ YORUMUN ETKİSİ*

Servet Demirbaş

Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, AYBÜ Öğretim Görevlisi

sdemirbas@ybu.edu.tr

Orcid: 000-0001-6415-2140

Öz

Bu makale, Kur'an-ı Kerim'de anlamca kapalı olduğu ya da kendisinde ihtilafların bulunduğu düşünülen bazı ayetlerdeki işkâlin, Müşkilü'l-Kur'an ilmi çerçevesinde, dilbilimsel ve mantıkî yaklaşımla nasıl çözüme kavuşturulduğunu irdelemeyi amaçlamaktadır. Bunu da Zuhruf süresinin 43/81. ayeti örneğinde değerlendirecektir. Kur'an hem nazım hem de mana olarak Allah tarafından Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla indirildiği için, aslında onun lafzında ve manasında her hangi bir işkâl, uyuşmazlık ve ihtilafların bulunmadığı aşikârdır. Fakat zaman zaman bazı ayetlerde ihtilafların ve kapalılıkların olduğundan hareket edilerek işkâl iddia edilmiştir. Müfessirler ve Müşkilü'l-Kur'an konusunda eser kaleme alan müellifler bu tür ayetleri tahlil etmek için bazı yöntemler geliştirmişler, bu çerçevede genellikle rivayete dayalı verilerle ya da dilbilimsel yorumlarla işkâli çözümlenmeye çalışmışlardır. Zamanla tefsir, kelim ve fıkıh gibi İslamî ilimlerde yorum vasıtası olarak kullanılan mantık ilmi de bu tür ayetleri yorumlamada ve müşküllerin çözümünde bir başvuru aracı olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Müşkilü'l-Kur'an, İşkâl, Dilbilim, Mantık

THE EFFECT OF LOGICAL INTERPRETATION (MANTIQA) ON THE SOLVING OF THE ISHKÂL (PROBLEM): IN THE CONTEXT OF SÛRA AL – ZUKHRUF, 81

Summary

One of the complex issues of tafsir and Qur'anic sciences is the verses thought to be *mushkil*. The science of *Mushkil al-Qur'an* is closely interested in such verses. According to the muslim belief, there is no real contradiction, mischief and *ishkâl* in the Qur'an as it is the word of God. However, due to the expressive structure of the Qur'an itself or some deficiencies caused by the addressees themselves, some verses can be thought to be controversial and *mushkil* at first glance. In order to eliminate these conflicts and to answer the

* **İntihal Taraması/Plagiarism Detection:** Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism. **Geliş/Received:** 30 Temmuz/July 2020; **Kabul/Accepted:** 14 Eylül/September 2020; **Yayın/Published:** 20 Eylül/September 2020. **Atf/Cite as:** Demirbaş, Servet. "Zuhruf Suresi 81. Ayet Bağlamında İşkâli Gidermede Mantıkî Yorumun Etkisi". *Danışname Besheri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2020). <https://doi.org/10.5281/zenodo.4036941>

questions in minds, many works have been written about the problems of the Qur'an from the first periods and solutions have been sought. It is a relative judgment to express an opinion on whether or not there is an *ishkâl* in the word or meaning of a verse. This issue varies according to the scientific understanding and competence of the commentator. A verse that some commentators regard as *mushkil* is not considered as *mushkil* according to other commentators. Therefore, there is no complete alliance in the number of *mushkil* verses and what causes the *ishkâl*.

The studies carried out in order to resolve the meaning of the *mushkil* verses by analysing them can be evaluated in three categories. The first one is the works that deal with only the *mushkil* verses. The first systematic work that has reached us from these is the *Ta'wîl Mushkil al-Qur'ân* of Ibn Qutayba (d. 276/889). Secondly, among the works written on *Ulûm al-Qur'ân*, under the title of *bâb*, the works include *Mushkil al-Qur'ân*. As we have pointed out above, the most important of these are al-Zarkashî's (d. 794/1392) *al-Burhân fî Ulûm al-Qur'ân* and al-Suyûtî's (d. 911/1505) *al-Îtkân fî Ulûm al-Qur'ân*. These are the most important resources in this field. The third one is sources of exegesis. While interpreting the *Qur'ân*, the commentators paid special attention to the *mushkil* verses and made comments on this subject.

The first period commentators and the authors of the *Mushkil al-Qur'ân* preferred the following method in order to solve the points that caused the problem: they mostly relied on reports or made linguistic explanations. In verse 81 of 43/Sûrat al-Zukhruf, al-Ṭabarî (d. 310/923) mentions in his work *Jâmi' al-bayân 'an ta'wîl ây al-Qur'ân* the solutions based on the reports and linguistic analyzes developed by the first period interpreters. The commentators who came after him reported the narrations brought together by al-Ṭabarî by summarizing or putting them in different arrangements.

Among the methods developed by the first period commentators to analyze the *ishkâl*, they did not prefer the rational and logical interpretation. However, after the science of logic found itself among the Islamic sciences, it used by some as a means of interpretation in tafsîr as well as sciences such as kalâm and fiqh, although some opposed it with a defensive attitude. In this context, he made serious contribution to the solution of the problems of the *Mushkil al-Qur'ân*.

Fakhr al-Dîn al-Râzî (d. 606/1210) comes first among the commentators who use the science of logic as a part of the method of interpretation in his works. He used the rules of logic very effectively in his interpretation, especially in theological and philosophical interpretations. He, by making use of the data of the science of logic in order to remove the obscurity in some verses alleged to be apparent, revealed that the problems in the Qur'ân cannot be

solved only by reports and linguistic interpretations, and that the logic of rational sciences can also contribute to this issue.

Al-Rāzī preferred logical interpretations in contrast to the linguistic interpretations used by his predecessor commentators in order to remove the indecency in the verse in question. He criticized the predecessor commentators who said that the verse should be removed from its apparent meaning and interpreted because it does not completely eliminate the possibility of misunderstanding if the verse is translated into its apparent meaning. He proved that the verse in question could be resolved by taking advantage of the interpretation possibilities offered by the science of logic, without taking other meanings from its apparent meaning. In this path opened by al-Rāzī, some commentators after him followed his logical interpretation and sought to combine linguistic and logical interpretations.

In this respect, it can be said that the science of *Mushkil'l-Qur'ān* needs to be reevaluated. In my opinion, it will be very important to include rational and logical interpretations in the analysis of the *ishkāl*. The comparison of the linguistic and logical interpretations we have conveyed from the commentaries in the abolition of the *ishkāl* in the context of verse 81 of Sūrat al-Zukhruf shows the importance of this issue. At the end of our analysis, we have concluded that the verse has a more convincing meaning when the logical method of analysis is used. Therefore, it is clear that such reasoning will be useful in such *mushkil* verses.

Keywords: Exegesis, *Mushkil al-Quran*, *Ishkāl*, Linguistics, Logic

Giriş

İslam düşüncesinde bir inanç esası olarak kabul edildiği üzere, Allah Teâlâ zatı itibarıyla her türlü noksanlıktan münezzehe olup bütün kemâlât ile vasıflandığı gibi zatıyla kaim olan sıfatları da zatı gibi her türlü noksanlıktan ve kusurdan arıdır, uzaktır. Buna bağlı olarak Kur'an-ı Kerim de -Allah'ın kelam sıfatının bir tezahürü olması itibarıyla- her türlü eksiklikten, çelişkiden ve kusurdan uzaktır. Bu husus Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: “Eğer bu (Kur'an) Allah'tan başkasından gelmiş olsaydı, onda çok ihtilaflar bulacaklardı.”¹

Kur'an'ın bize verdiği haberlere göre nüzul döneminde bazı Yahudi ve müşrikler Hz. Peygamber'in risaletinde şüpheler uyandırmak için asılsız iddialar ileri sürerek Kur'an'da çelişki bulunduğu vehmini yerleştirmeye çalışmışlardır.² Bu haberleri siyer ve tarih kaynakları da teyit etmektedir. Öte yandan İslam tarihi boyunca devam ettiği anlaşılan bu olumsuz tutum günümüzde de farklı yöntemlerle sürdürülmektedir. Kur'an'da var olduğu sanılan

¹ Nisa 4/82.

² En'âm 6/33; Nahl 16/101.

müşkilleri çözmek için çalışma yapanların öncülerinden İbn Kuteybe (ö. 276/889) meşhur eseri *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'an*'da bu hususu şöyle açıklamıştır:

“Bir takım mülhidler Allah'ın Kitabı'nı hedef haline getirip onda kusur bulmak için eleştirerek asılsız iddialar ortaya attılar. Bozgunculuk çıkarmak için kendi arzuları doğrultusunda zayıf görüşler ve tutarsız fikirlerle Kur'an'daki müteşabih ayetleri yorumlamaya koyuldular. Ayetleri kendi bağlamlarından kopararak aslî mecrasından ayırdılar. Sonra da Kur'an'da bazı çelişkilerin, anlaşılması mümkün olmayan şeylerin, dilsel hataların olduğunu ileri sürerek insanları etkilemeye ve kalplerine şüphe sokmaya çalıştılar.”³

Konuyla ilgili en önemli gelişme ise Müslüman bünyede meydana gelmiştir. Bunu şöyle izah edebiliriz: Nüzul döneminden sonra farklı kültürlerle ve milletlerle iç içe bir sosyal hayatın yaşanmaya başlanmasına paralel olarak Arap dilinin inceliklerinden ve özelliklerinden uzaklaşmaya başlanmasıyla, Kur'an'a muhatap olan insanlar bazı ayetlerde kendi ilmi noksanlıkları sebebiyle işkâl ve ihtilaf olduğu zannına kapıldılar. Kur'an'da asla bir çelişki ve problem olmadığı halde ayetlerin iç ve dış bağlamını anlayamadıklarından, Arap dilindeki mecâz, kinâye, teşbih, ta'riz ve benzeri delalet yollarını bilemediklerinden, Kur'an'ın ihtiva ettiği fesahat ve belagat nüktelerini iyi kavrayamadıklarından ve ayetler arasındaki münasebetleri tespit edemediklerinden dolayı Kur'an'da işkâlin varlığı zehabına kapılmışlardır.⁴ Öte yandan İslam toplumu içinde ortaya çıkan dini-siyasi akımlar ayetleri kendi paradigmalarına uygun şekilde anlama çabalarında yer yer bazı ayetlerde tezat ya da müşkil bulunduğu zannına kapılmışlardır. İbn Kuteybe, Kur'an'da işkâl olduğu hevesine kapılanların müteşâbih ayetleri sorguladıklarını, içinde farklı mecaz türleri, kinayeli anlatım, takdim, (kelimeyi öne geçirmek) tehir, (kelimeyi sona bırakmak) hazif ve tekrarlar olan ayetlere sarılarak zihinleri bulandırmak istediklerini söylemiştir.⁵

Yukarıdaki tespitler ışığında Müşkilü'l-Kur'an ilminin doğuşundaki en önemli sebeplerin şunlar olduğunu söyleyebiliriz. a) İslam dışı unsurların farklı yöntemlerle ilimden yoksun Müslümanların kalbine şüphe düşürmek için Kur'an'da tezat ve ihtilafın olduğunu iddia etmeleridir. b) Kur'an ilimlerine, Arapçanın inceliklerine ve onun retorik yapısına vakıf olamayanların ayetlerin gerçek anlamını kavrayamamalarıdır. c) İslam toplumu içinde

³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, b. Kuteybe *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru't-turâs, 1973), 22.

⁴ M. Halil Çiçek, *Müşkilü'l-Kur'an'ı Yeniden Değerlendirmek* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 51-52-53.

⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 32.

teşekkül eden dini ve siyasi akımların kendi görüşlerini Kur'an'a onaylatma çabalarıdır.

Kur'an'da var olduğu sanılan işkâli çözüme kavuşturma hususundaki çalışmalar sahabe döneminde başlamış,⁶ bu çözümleme çabası hicrî III. asırdan itibaren sistemli bir ilim dalı haline gelmiştir. Müfessirler ve Müşkilü'l-Kur'an müellifleri ilk bakışta kendisinde işkâl olduğu sanılan ayetleri genellikle rivayete dayanan verilerle ya da dilbilimsel yorumlarla gidermeye çalışmışlardır. Fakat tercüme yoluyla İslam ilim dünyasında kendisine yer bulan, zaman içinde cumhur tarafından hüsnü kabul ile telakkî olunan mantık ilmi, düşünce üretirken insan zihnini hataya düşmekten korumayı hedef ediniş, çelişkiden uzak tutarlı düşünce oluşturmada bir alet görevi üstlendiği için tefsir, kelim ve fıkıh gibi İslamî ilimlerde yoruma katkı sunan bir araç olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda özellikle dirayet tefsirlerinde de ayetleri yorumlamada ve müşkillerin çözümünde kendisinden istifade edilmiştir. Bu makalede Zuhur suresi 81.ayet bağlamında mantık ilminin Kur'an müşküllerini çözümlemede ne gibi katkılar sağladığı dilbilimsel çözüm yollarıyla karşılaştırılmalı olarak incelenecektir.

1. Müşkilü'l-Kur'an Kavramı

Müşkilü'l-Kur'an terimi iki kelimedenden oluşan bir izafet terkidir. Müşkil kelimesi *شکل* fiilinin (*اشكل*) *ef'ale* kalıbından ismi fâil sığasıdır. Lügat anlamı olarak "benzerlikten dolayı meydana gelen karışıklık",⁷ "insan zihnini karıştıran şey", "şüpheli ve karmaşık olan şey" ve "bir şeyin kendisine benzer olan şeylerle karışması sebebiyle anlaşılmaz ve ayırt edilemez halde bulunması" anlamlarına gelmektedir.⁸ Türkçede de Arapçadan menkul -harf değişimine uğrayarak- sıkça kullanılan "müşkül" kelimesi zor, güç, çetin, çözümü karmaşık olan şey anlamında kullanılmaktadır.⁹

Müşkil kelimesi terim olarak hadis ilminde ve fıkıh usulünde farklı manalarda kullanılmış olsa da¹⁰ Kur'an ilimleri literatüründe, Kur'an'ın kendine ait nazım örgüsü sebebiyle i'rab, kıraat farklılıkları, takdim-tehir ve benzeri belagat özellikleri ile mecâz, kinâye ve teşbih gibi ifade farklılıkları sebebiyle ilk bakışta anlaşılmasında birtakım güçlüklerin olması nedeniyle ileri sürülen problemleri ifade etmektedir. "Müşkilü'l-Kur'an" terimi de bu problemleri

⁶ Celâleddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru'l-hadis, 2006), 2: 73-74.

⁷ Rağib el-İsfahânî, *el-Mufredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-ma'rife, 2010), 463.

⁸ Muhammed b. Yakub Firuzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 2005), 1: 1019.

⁹ Heyet, Türkçe Sözlük, "Müşkül" (İstanbul: TDK Yayınları, 2011), 1763.

¹⁰ Fıkıh usulünde "müşkil", lafızla murad edilen manayı açıkça belirleyen ayırt edici bir karine ve işaret bulunmadığından dolayı benzerleriyle karıştırılan, manası zahir olmayan lafız olarak tanımlanmıştır. Abdullatîf İbn Melek, *Şerhu'l-menâr fi'l-usûl li ibni'l-melek*, (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ty.), 103-104.

çözümü kavuşturmak ve zihinlerde oluşabilecek vehimleri bertaraf edecek çözümleri üreten ilim dalı olarak oluşturulmuştur.¹¹

Bu ilim, tarihi süreç içinde en kapsayıcı tanımlamalardan gittikçe çerçevesi daralan tanımlara doğru farklı süreçlerden geçerek nihaî noktaya ulaşmıştır. Bu ilmin öncülerinden İbn Kuteybe, müşkil kavramını Kur'an'da ayetlerin anlaşılmasına engel olabilecek bütün işkâl ve kapalılık yönlerini kapsayacak şekilde şöyle tanımlamıştır: “Başka şeylerle benzeşmesinden ya da başka şeylerin şekline girmesinden dolayı manasında kapalılık olan, ilk bakışta manası zahir olmayan lafızlardır.”¹² İbn Kuteybe manasında kapalılık olan her lafzı müteşâbih olarak niteledikten sonra, müşkil ile müteşâbih arasında bir ilişki kurarak en geniş anlamda “manasında kapalılık olan her lafzı” müşkil kavramının içine almıştır.¹³ Kitabının mukaddimesinde ayetlerde işkâl sebepleri olabilecek durumları, kıraat ihtilafları, i'raktan kaynaklanan lahn iddiaları, müteşâbih lafızlar, mecâz, istiâre, kinâye, ta'riz, hazif, tekrar ve benzeri şeyler olarak saydıktan sonra her bir problemi bağımsız başlıklar altında dilbilimsel yorumlarla açıklamaya çalışmıştır.¹⁴

Ulûmu'l-Kur'an müelliflerinden Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*'da bu konuyu “*Marifetü mühimu'l-ihtilâf*” yani anlamında ihtilaf vehmi bulunan ayetlerin bilinmesi başlığı altında incelemiştir. Kur'an'ın her türlü ihtilafı arınmış olduğunu söyleyen Zerkeşî bu ilmi, ayetler arasında teâruz yani anlam açısından birbirine karşı olmayı düşündüren durum olarak tanımlamıştır.¹⁵ Görüldüğü gibi Zerkeşî, müşkili İbn Kuteybe'nin kapsayıcı tanımına nazaran daha dar çerçevede ele alarak sadece ayetlerin birbirine anlam açısından karşı olmalarıyla/teâruz sınırlandırmıştır. Bu hususta Süyûtî'nin (ö. 911/1505) Müşkilü'l-Kur'an ilmine yaptığı tanım da önemlidir. *el-İtkân*'da kırk sekizinci başlık olarak işlediği müşkil konusunu, “*Fî müşkilihî ve mühimihî'l-ihtilâfi vet-tenâkuz*” yani “Kur'an'da müşkil olarak görünen ve aralarında ihtilaf ve çelişkiyi çağrıştıran ayetler” başlığı altında ele almıştır. Süyûtî'de bu ilmi Zerkeşî'nin tanımı gibi dar bir çerçevede değerlendirerek sadece “ayetler arasında çelişki/teâruz zannını veren şey” olarak tanımlamıştır.¹⁶

Müşkilü'l-Kur'an ilmi hakkında yapılan tanımları özetleyecek olursak, gerçekte Kur'an ayetlerinde hakiki manada her hangi bir işkâl, ihtilaf ve çelişki asla söz konusu değildir. Fakat Kur'an'a muhatap olan insanların kendilerinden kaynaklanan eksiklikleri ya da Kur'an'a olan hasmane tutumları

¹¹ Yakup Çiçek, “Müşkilü'l-Kur'an”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*10 (1995): 80-94.

¹² İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 102.

¹³ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 102.

¹⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 25-32.

¹⁵ Burhâneddin Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm, (Kahire: Mektebetü dâri't-turâs, ty.), 2: 45.

¹⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 71.

sebebiyle bazı ayetlerde işkâlden, ihtilaftan ve çelişkiden söz etmişlerdir. Farklı sebeplerle insanların zihinlerinde oluşan bu tür ihtilafların çözümünü kendileri için bir vecibe olarak gören müfessirler ve ulûmü'l-Kur'an müellifleri "Müşkilü'l-Kur'ân" genel başlığı altında iddia edilen problemleri çözüme kavuşturmak için çalışmalar yapmışlardır.

2. Müşkilü'l-Kur'an Edebiyatı

"Müşkilü'l-Kur'ân" ilmi etrafında oluşan edebiyatın, iddia edilen problemlerin çözümü için oluştuğu malumdur. Yukarıda işaret ettiğimiz etkenlerden dolayı bazı ayetlerin anlaşılabilirliği müşkil duruma geldi. İşte bu ihtilafları ve var olduğu sanılan çelişkileri çözüme kavuşturmak için çeşitli eserler yazıldı.

Bu alanda yapılan çalışmaları üç kategoride değerlendirmek mümkündür. Birincisi müstakil olarak sadece müşkil ayetleri konu edinen eserlerdir. Bize ulaşan sistemli ilk eser İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*'ıdır. Bundan önce İbn Uyeyne'nin (ö. 198/814) *Cevâbâtü'l-Kur'ân*'ı, Kutrub'un (ö. 210/825) *er-Redd ale'l-mülhidîn fi teşâbühi'l-Kur'ân*'ı ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *er-Redd ale'z-zenâdika ve'l-cehmiyye* isimli eserleri, isimlerinden de anlaşıldığı gibi Kur'an'a dil uzatanlara karşı reddiye olarak yazılmıştır.¹⁷

Müşkilü'l-Kur'an hakkında yazılan diğer müstakil eserlerden İbn Fûrek'in (ö. 406/1015), *Müşkilü'l-Kur'ân*'ı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb el-İskâfî'nin (ö. 431/1039) *Dürretü't-tenzîl ve gurretü't-te'vîl fi beyâni'l-âyâti'l-müteşâbihât fi Kitâbi'llâhi'l-Azîz*'i, Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106) *el-Burhân fi tevcihi müteşâbihi'l-Kur'ân limâ fihi mine'l-hücceti ve'l-beyân*'ı, İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262), *Fevâid fi müşkili'l-Kur'ân*'ı, klasik dönemin öne çıkan eserleridir. Çağdaş dönemde de bu sahada müstakil eserler yazılmıştır. Muhammed Abduh'un (ö. 1905), *Müşkilâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve tefsîrû sûreti'l-Fâtiha*'sı, Muhammed Enver el-Keşmîrî'nin (ö. 1933), *Müşkilâtü'l-Kur'ân*'ı, Muhammed Emîn eş-Şinkîfî'nin (ö. 1974), *Def'u ihâmi'l-ızdırâb 'an âyâti'l-Kitâb* isimli eserleri bu türdendir.¹⁸

İkincisi, ulûmü'l-Kur'an'a dair yazılan eserler içerisinde bab başlığı altında Müşkilü'l-Kur'an'a yer veren eserlerdir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bunların en önemlileri, Zerkeşî'nin *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, ve Süyûtî'nin *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* eserleri bu alanın en önemli kaynaklarından. Bunlardan önce Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) *el-Akl ve fehmü'l-Kur'an*'da açık ifadelerle "müşkil" başlığını kullanmasa da mahiyet olarak

¹⁷ Adem Yerinde, "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Ayetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007): 33.

¹⁸ Müşkilü'l-Kur'an ilmi hakkında yazılan müstakil eserlerin kronolojik sıralaması için bkz. Murat Dinler, "Müşkilü'l-Kur'ân" *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 11 (Bahar, 2018): 340-348.

Müşkilü'l-Kur'an konularının içinde değerlendirildiği muhkem-müteşabih,¹⁹ nesih gibi konulara yer vermiştir.²⁰ Yine aynı şekilde Rağıb el-İsfahânî (ö. 503/1109) *Mukaddimetü câmi't-tefâsîr* isimli eserinde müşkil kavramını kullanmaksızın müşterek lafızlar,²¹ ilk bakışta manası anlaşılmayan lafızlar,²² genel olarak ihtilafa sebep olan hususlar²³ gibi başlıklar altında bu konuları işlemiştir.²⁴

Üçüncüsü, tefsir kaynaklarıdır. İster rivayet ağırlıklı tefsirler olsun ister dirayet ağırlıklı tefsirler olsun müfessirler insan gücü nispetinde Allah Teâlâ'nın muradını keşfetmek için Kur'an'ı tefsir ederlerken hakkında işkâl söylentileri bulunan ve manasını anlamakta zorluk çekilen ayetler üzerinde durarak işkâl problemini çözecek bilgilere ve yorumlara yer vermişlerdir. Tefsirlerde müşkil ayetlerin çözümlenmesi hususunda serdedilen bilgiler bazen uzunca izahlara dayanırken bazen de kısa ve özlü bir şekilde yer almıştır. Rivayet ağırlıklı tefsirlerde işkâli çözümlene yolları daha çok dilbilimsel verilere ve rivayetlere dayandırılırken, dirayet tefsirlerinde dilbilimsel verilerin yanı sıra aklî istidlallere ve bazen de mantık ilminin verilerine dayandırılmaktadır.

3. Kur'an'da Zahirî İşkâlin Sebepleri ve Çözüm Yöntemleri

Bir ayetin lafzında ya da manasında zahirî bir işkâlin olması ya da olmaması göreceli bir durumdur. Bu husus müfessirin ilmî anlayışı ve kabiliyeti nispetinde değişiklik gösterir. Bazı müfessirlerin müşkil dediği bir ayet diğer müfessirlere göre müşkil kapsamında değerlendirilmemektedir. Bu itibarla Kur'an'da müşkil ayetlerin sayısında ve işkâle yol açan sebeplerin neler olduğunda tam bir ittifak söz konusu değildir.²⁵

Kur'an'daki zahirî işkâlin sebeplerinden bir kısmı Kur'an'ın kendi yapısından kaynaklanırken bir kısmı da Kur'an'a muhatap olan insanların bakış açısından kaynaklanmaktadır. Kur'an mübînlik²⁶ ve muyesserlik²⁷ vasıflarına sahip olarak manası aşikâr ve kolaylaştırılmış olsa da muhataplarını derinden etkilemek ve onları tefekkür ve tedebbüre sevk etmek için bazı ayetlerde ve

¹⁹ Haris b. Esed el-Muhâsibî, *el-Aklu ve fehmi'l-Kur'an*, tah. Hüseyin el-Kuvvetli, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1971), 225-231.

²⁰ Muhâsibî, *el-Aklu ve fehmi'l-Kur'an*, 232-268.

²¹ Rağıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi't-tefâsîr*, tah. Ahmed Hasan Ferhat, (Kuveyt: Dâru'd-da've, 1984), 31-33.

²² Rağıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi't-tefâsîr*, 39.

²³ Rağıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi't-tefâsîr*, 40-41.

²⁴ Murat Sülün, "Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'an", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, no. 3 (Ekim 2000): 333.

²⁵ Abdullah b. Hamed el-Mansûr, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerim* (Demmâm: Dâru'l-İbni'l-cevzi, 1426/2005), 335-337.

²⁶ Zuhurf 43/2.

²⁷ Kamer 54/17.

kelimelerde derin araştırmayı ve bütüncül bakış açısını gerektiren kapalılıklar ve zahiri müşkillen bulunmaktadır. Kur'an'da işkâle sebep olabilecek hususlar, ihtilaf, ibham, icmal, teâruz ve hafâ gibi özelliklerin yanı sıra Kur'an'ın üslubundan kaynaklanan mecâz, kinâye, hazif, takdim ve tehir gibi retorik ağırlıklı hususlar öne çıkmaktadır.²⁸

Müfessirler Kur'an'da işkâle sebep olan durumları beş ana başlık halinde özetlemişlerdir. Bunlar, insanın yaratılışındaki merhaleleri anlatan ayetlerde olduğu gibi, ayetlerde haber verilen şeyin farklı merhalelerden meydana gelmesi,²⁹ çelişki zannı olan ayetlerin aslında konu ve mekanlarının farklı olması,³⁰ aynı ayette geçen fiilin farklı fâillere isnat edilmesi,³¹ ayette birden çok anlamı barındıran müşterek lafızların bulunması,³² kıraat farklılıkları, Arap dilinin en belirleyici özelliklerinden biri olan bazı edatların diğer bazı edatların yerinde kullanılması ve benzeri durumlar³³ işkâle yol açan sebepler olarak gösterilmiştir. Sayılan bu sebepler Kur'an'ın kendine ait dil özelliklerinden kaynaklanırken, Kur'an'a muhatap olan kimselerden de kaynaklanan sebepler söz konusudur. Bunların en başında Arap dilinin ve Kur'an'ın dil özelliklerini bilememek, Kur'an'ın bütünlüğüne riayet etmeden parçacı bir yaklaşımla problemleri çözmeye çalışmak ve ayetleri bağlamlarından kopararak nüzul sebeplerini tespit etmeden ya da siyak ve sibaka riayet etmeden değerlendirmek gelmektedir.³⁴

Yukarda özetlemeye çalıştığımız işkâl sebepleri nedeniyle var olduğu sanılan ihtilafları ve işkâlleri çözüme kavuşturmak için geliştirilen çözüm yollarının en önemlileri te'vîl, tahsis ve nesihdir. Genel olarak inanç ve ahlak konularıyla ilgili ayetlerdeki işkâli bertaraf etmek için öncelikle dilbilimsel ve aklî te'vîllerin yanı sıra uzlaştırma yoluna gidilirken, hukukî konularda var olduğu sanılan işkâli kaldırmak için de daha çok tahsîs ve nesih yoluna gidilmiştir.³⁵

4. Zuhruf Suresi 81. Ayette Var Olduğu Düşünülen İşkâl

Makalenin bu bölümünde öncelikle Zuhruf suresi 81. ayetin Müşkilü'l-Kur'an eserlerinde müşkil sayılan ayetler arasında yer alıp almadığı tespit edilecek. Eğer işkâlin varlığından söz edilmiş ise, var olduğu düşünülen

²⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkilü'l-Kur'an*, 103-135-210-211-232-233-256; Zerkeşi, *el-Burhân*, 3: 176-179; Suyûtî, *el-İtkân*, 2: 123-125.

²⁹ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2: 54-55.

³⁰ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2: 55.

³¹ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2: 59.

³² Zerkeşi, *el-Burhân*, 2: 60.

³³ Suyûtî, *el-İtkân*, 2: 734.

³⁴ Sülün, "Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'an", 339-340.

³⁵ Adem Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 164-167.

ışkâlin nasıl çözüme kavuşturulduğuna bakılacaktır. *قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ*“(Ey Muhammed!) De ki: “Eğer Rahman’ın bir çocuğu olsaydı, ona kulluk edenlerin ilki ben olurum.”³⁶ İbn Kuteybe bu ayeti müşkil ayetler kategorisinde sayarak kendisindeki işkâli kaldırmak için şöyle bir yorum geliştirmiştir: “Müşrikler Allah’a çocuk isnat ettiler ve bu isnatlarından hiç vazgeçmediler. Allah Teâlâ’da Hz. Peygamber’e hitaben “Ey Muhammed! Müşriklere de ki sizin iddia ettiğinize göre, eğer Rahman olan Allah’ın bir çocuğu olsaydı -ki yoktur- ben ona ilk kulluk edenlerdenim; ilk muvahhitlerdenim. Allah’ın tevhidini birliğini kabul eden ona ibadet eder. Ona çocuk isnat eden, ona kulluk edemez.”³⁷ Görüldüğü gibi İbn Kuteybe bu ayetteki işkâli daha çok nüzul sebebini öne çıkararak ve cevap cümlesinde yer alan (الْعَابِدِينَ) (المُؤَحِّدِينَ) manasına hamledip, dilbilimsel te’vil yöntemini kullanarak çözüm üretmeye çalışmıştır. Ayetteki lafızları zahiri manalarından çıkararak farklı manalara hametmiştir.

Mahmûd b. Ebî'l-Hasen en-Nîsâbûrî (ö. 553/1159) *Bâhiru'l-burhân fi me'ânî müşkilâti'l-Kur'an* isimli eserinde söz konusu ayeti müşkil ayetler arasında görmüştür. Ayetteki işkâli bertaraf etmek için dilbilimsel izahlar getirmiştir. Şöyle ki, *قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ* fiilinin iştikakından hareketle çözüm yolunu tercih etmiştir. Ayetteki *يَعْبُدُ* - *يَعْبُدُ* fiilinden yani sülâsi mücerredin birinci kalıbından türetilmiş olursa, kulluk etmek, ibadet etmek manasına olur. Fakat sülâsi mücerredin dördüncü kalıbı olan *يَعْبُدُ* - *يَعْبُدُ* fiilinden türetilmiş ismi fâil olarak değerlendirilirse, tenezzül etmemek ve büyüklenerek reddetmek manasına olur. Nîsâbûrî, ayetteki müşterek lafız olan *يَعْبُدُ* fiilini -kullanımı nadir olsa da- ikinci manaya hamletmiştir. Bu durumda ayetin manasının: “De ki: Eğer Rahman’ın bir çocuğu olsaydı, ona kulluğa tenezzül etmeyenlerin ve ona kulluğu reddedenlerin ilki ben olurum.” şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu manayı Arap şiirinden örneklerle desteklemeye çalışmıştır.³⁸ Görüldüğü gibi Nîsâbûrî, ayetteki işkâle sebep olan kapalılığı dilbilimin sağladığı yorum yöntemiyle aşmaya çalışmıştır.

Hallü müşkilâti'l-Kur'an isimli eserin sahibi Halîl Yâsîn el-Âmilî (ö. 1955) inceleme konumuz olan ayeti müşkil ayetler arasında sayarak, söz konusu işkâli soru cevap yöntemiyle çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. “Allah’ın bir çocuğu olması takdiri üzerine Allah Teâla, Peygamberine ibadet etmeyi nasıl emir ediyor? Bu mümkün görünmeyen bir durumdur. Çünkü çocuk edinen ibadete layık olmaz.” sorusunu sorduktan sonra, bu soruya şu şekilde cevap vermiştir: Ayetin manası, “Şayet Allah’ın bir çocuk edindiğine delalet eden

³⁶ Zuhurf 43/81.

³⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, 373.

³⁸ Mahmûd b. Ebî'l-Hasen en-Nîsâbûrî, *Bâhiru'l-burhân fi meânî müşkilâti'l-Kur'an*, tah. Suâd binti Salih, (Mekke: Câmiaü Ümmü'l-Kurâ, 1998), 1299-1300.

her hangi bir delil olsaydı, elbet ben bu çocuğun varlığını haber verirdim ve o çocuğa hizmet ederdim.” şeklindedir. Fakat Allah’ın çocuk edindiğine delalet eden her hangi bir delil söz konusu değildir. Bu ayet, Allah hakkında çocuk edinme iddiasını tamamen reddetmek için muhal/gerçekleşmesi imkânsız olan şey, başka bir muhale yani -bil-farz ve’t-takdîr Allah’ın çocuğuna tazim göstermeye- bağlanmıştır.³⁹ el-Âmilî, söz konusu işkâli bertaraf etmek için geliştirdiği bu yorumda cevap cümlesi olan *اَوَّلُ الْعَابِدِينَ*’de mukadder bir mef’ul takdir edilip bununla da Allah değil ona isnat edilen çocuk kastedilmiştir. Bu izah yöntemi de dikkat çeken bir durumdur.

Görüldüğü gibi bazı Müşkilü’l-Kur’an eserlerinde müşkil ayetler arasında yer alan Zuhruf suresi 81.ayette söz konusu işkâlin çözümü için müellifler daha ziyade rivayete içerikli sebebi nüzul ve dilbilimsel yorumlara dayalı çözüm yolları kullanmışlardır. Müşkilü’l-Kur’an eserlerinde işkâlin çözümüne yer verilen bazı yorumlara temas ettikten sonra şimdi de tefsirlerde mezkûr ayet için geliştirilen dilbilimsel ve mantikî yorumlara yer vereceğiz.

4.1. Dilbilimsel Yaklaşımlarla İşkâli Çözme Şekilleri

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) Zuhruf suresi 81. ayetteki işkâlin sebebinin edatın farklı anlamda kullanılmasından kaynaklanan probleme ve ayette çok anlamlı lafzın varlığına bağlamıştır. Bunların sebep olduğu işkâli çözmek için öncelikle ayetin nüzul sebebine değindikten sonra, dilbilimsel yoruma yönelerek ayetin başındaki şart edatının (أَنَّ) olumsuzluk edatı olan (مَا) anlamında olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan *اَوَّلُ الْعَابِدِينَ* cümlesindeki çok anlamlı lafız olan *الْعَابِدِينَ* lafzını *الْمُؤَخِّدِينَ* anlamında olduğunu bildirerek ayetin ifade ettiği mananın “Ey Muhammed! Allah’a çocuk isnat eden müşriklere de ki, Rahman çocuk edinmedi. Ben (Mekke’de) onu birleyenlerin ilkiyim.”⁴⁰ Mukâtil, ayetteki işkâli çözüme kavuşturmak için öncelikle ayetin dış bağlamı olan sebebi nüzulden yararlanmışır. İkinci olarak dilbilime dayalı yorum yöntemine yönelmiştir. İşkâle sebep olan en önemli etkenlerden biri olan “edatların bir kısmının diğer bit kısmı yerinde mecazî olarak kullanılması” hususuna dikkatleri çekmiştir. Ayetin başındaki şart edatı olan (أَنَّ) kendi vaz bulunduğu manada kullanılmadığını, aksine mecaz olarak olumsuzluk edatı olan (مَا) anlamında kullanıldığını söylemiştir. Son olarak ta müşterek lafzın muhtemel anlamlarından birini tercih ederek çıkış yolu aramıştır.

Mukâtil’in benzeri bir çözüme odaklanan Ebû Ubeyde (ö. 209/824) *Mecâzu’l-Kur’an*’da söz konusu ayete getirdiği yorum şöyledir: Şart edatı olan (أَنَّ) olumsuzluk edatı olan (مَا) manasıdır. Bu durumda ayette şart söz konusu olamayacağından cevap da olmayacağı için ikinci cümlenin başındaki

³⁹ Şeyh Halîl Yâsîn el-Âmilî, *Hallü Müşkilâti’l-Kur’ân*, (Lübnan: by, 1955), 153.

⁴⁰ Mukâtil b. Süleymân Ebû’l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, tah. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003), 3: 198.

(ف) cevap fâ'sı olmayıp mecazen atıf harfi olan (و) manasındadır. Bu durumda ayetin manası “*De ki, Rahman'ın çocuğu yoktur ve ben ona ibadet edenlerin ilkiyim.*”⁴¹ Ebû Ubeyde'de ayetteki anlamı vuzuha kavuşturabilmek için edatların kendi öz manalarından çıkarılarak mecâzî olarak başka manalarda kullanıldığından hareketle dilbilimsel yorumdan yararlanmışır.

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) muhalled eseri *Câmi'u'l-beyân fi tefsiri âyi'l-Kur'ân*'da söz konusu ayetle ilgili seleften nakledilen bütün rivayetleri ve yorumları bir araya getirdikten sonra işkâlin çözümüne katkı sunmak için naklettiği görüşler içinden tercihte bulunmuştur. Kendisinden sonra gelen müfessirler Taberî'nin bir araya getirdiği rivayetleri özetleyerek ya da farklı tertiplere sokarak nakletmişlerdir. Taberî'nin bu çalışması Zuhurf suresi 81. ayetteki işkâlin çözümünde rivayetlerden ve dilbilimsel yorumlardan istifade edilmesi hususunda en önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir.

Taberî bu ayetin tefsirinde farklı görüşlerin olduğunu söyledikten sonra, öncelikle tabiîn müfessirlerinden Mucâhid'in (ö. 103/721) görüşüne yer vermiştir. Mücâhid bu ayetteki işkâli çözümlmek için mahzuf takdirlerine başvurarak ayetin aslında olmayan bazı kelimelerin ilave edilmesiyle doğru manaya ulaşmanın mümkün olacağını söylemiştir. Kur'an'ın en büyük özelliklerinden biri de az lafızla çok manalar ifade etmek manasına olan îcâz üslubuyla gelmiş olmasıdır. Kur'an'ın ihtiva ettiği îcâz bazen bir ayet içinde bir ya da daha fazla cümlelerin hazif edilmesiyle/kaldırılmasıyla veya cümlelerin ana unsurlarının dışında kalan mef'ul, mevsuf gibi aslî olmayan öğelerinin hafıfıyla/atılmasıyla gerçekleşir ki buna belagat ilminde *îcâz-ı hazif* denir. Bu îcâz bazen de hiçbir hazif olmadan ayetin ifade ettiği anlam genişliğinden meydana gelir ki buna da *îcâz-ı kasr* denir.⁴² Mücâhid bu ayette hazif olduğunu söyleyerek işkâli kaldırmak için dilbilimin sağladığı yorumdan yararlanmışır. Buna göre ayetin manası şöyle olur: “*Ey Muhammed! De ki, ey Müşrikler! Sizin iddia ettiğiniz ve inandığımız gibi eğer Rahman'ın çocuğu olsaydı, sizi yalancılara hususunda Allah'a inananların ilki benim ve sizin iddialarınızı inkâr edenlerdenim. Siz istediğinizi söyleyin*” Mücâhidin bu yorumunda, ayette birden çok kelimenin takdir edilmesiyle anlamdaki kapalılık ve karışıklık vuzuha kavuşturulmuştur. Ayet zahirinden başka manalara hamledilmiştir.

Taberî, diğer bir farklı görüş olarak İbn Abbas'ın (ö. 68/687) yorumuna yer vermektedir. Ona göre ayetin başındaki şart edatı olan (ن) kendi manasında değil olumsuzluk edatı olan (ما) anlamındadır. İkinci cümledeki (عابدين) de (شاهدين) manasınadır. Bu durumda ayetin manası “*De ki Rahman'ın bir*

⁴¹ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzu'l-Kur'ân* (Mısır: Mektebetü'l-hâncı, ty), 2: 206.

⁴² Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed el-Kazvîni, *Telhîsu'l-miftâh* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, ty), 93-94; es-Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 137-138.

çocuğu yoktur. Buna şahit olanların ilki benim." İbn Abbas ayeti zahirinin dışında başka bir manaya hamletmek suretiyle dilsel yorum getirmeyi tercih etmiştir. O da ayetteki işkâli edatın farklı manada kullanımına ve müşterek lafız varlığına bağlamıştır.

Diğer bir görüş Katâde'den (ö. 117/735) nakledilmektedir. Katâde bu ayetteki (ان) edatının şart için olmayıp, bütün zamanları içine alan kapsayıcı bir inkâr manasında olumsuzluk harfi olduğunu belirtmiştir. O da problemin edatın kullanımından kaynaklandığını söylemiştir. Bu durumda ayetin manası "*De ki, Rahman'ın ne geçmişte ne şimdi ne de gelecekte asla çocuğu olmadı, olmayacak, olması da onun şanına yakışmaz.*"

Ayetteki şart edatının olumsuzluk ifade ettiğine Zeyid b. Eslem'in (ö. 136/754) de kâil olduğunu söyleyen Taberî, Süddî'den (ö. 127/745) gelen rivayette ayetteki şart edatı olan (ان) anlamı farklı olan diğer bir şart edatı (لو) manasında olduğunu nakletmiştir. Bilindiği gibi şart edatı olan (لو) şart cümlesi gerçekleşmediği için cevap cümlesinin de gerçekleşmemesini ifade eder. Buna göre ayetin manası şöyle olur: "*Şayet Rahman'ın bir çocuğu olmuş olsaydı, o zaman ben o (çocuğa) hizmet edenlerin ilki olurum. Fakat Onun bir çocuğu yoktur.*" Görüldüğü gibi ayetteki işkâlin çözümü için yine edat üzerinde yapılan yorum etkili olmuştur.

Ayetteki işkâlin bertaraf edilmesinde Taberî'nin naklettiği dilbilimsel çözüm yollarından biri de İmam Malik'in önde gelen talebelerinden İbn Vehb'in (ö. 197/813) yaptığı yorumdur. İbn Vehb bu ayetin ikinci cümlesinde yer alan (العابدين) kelimesinin çok anlamlı bir lafız olup burada Allah'a kulluk manasında değil, inkâr etmek, tenezzül etmemek ve büyüklenerek bir şeyi reddetmek manasına olduğunu söylemiştir. Bu takdirde ayetin manası "*De ki, Eğer Rahman'ın çocuğu olursa bunu ilk inkâr ve reddedenlerden olurum.*"⁴³ Bu yoruma göre, عبد fiilinden türemiş ismi fail olan العابدين lafızıyla aklın ilk önce intikal ettiği kulluk etmek anlamı değil az kullanılan ve akla hemen intikal etmeyen uzak anlamı kastedilerek işkâlin çözümüne yol aramıştır.

Taberî, bütün bu görüşleri naklettikten sonra bunlar içerisinde Süddî'nin görüşünü, yani ayetteki (ان) edatının (لو) manasında kullanılan şart edatı olması yorumunun tercihe şayan olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴ Taberî de şart edatının mecazen başka bir şart edatı yerinde kullanılmasını tercih ederken, söz konusu ayetteki müşkili kaldırmak için kendinden önceki müfessirlerin yolunu takip ederek dilbilimsel te'vili çıkış yolu olarak görmüştür.

Ayetteki işkâli kaldırmak için selef müfessirlerinden nakledilen yorumlara baktığımız zaman dilbilimsel yorumlara dayandırıldığı gözükmektedir.

⁴³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri Âyi'l-Kur'ân*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-hicr, 2001), 20: 654-655-656-657.

⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 20: 659.

Taberî'den sonra gelen müfessirler genellikle onun bir araya getirdiği görüşlerden yararlanmışlardır. Müfessirler ya onun bir araya topladığı görüşlerden birini tercih ederek üzerinde farklı yorumlar geliştirmişler ya da bu görüşlerin tamamını özet halinde sıralamışlardır. Örneğin İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) bu ayetin tefsirinde Taberî'nin naklettiği görüşler içinden sadece İbn Abbas'tan gelen rivayeti tercih ederken,⁴⁵ Ebu'l-Hasen el-Mâverdi (ö. 450/1058) en-Nüket ve'l-Uyûn'da Taberî'nin naklettiği görüşlerin tamamını altı madde halinde özetlemiştir.⁴⁶

Bu ayetteki işkâlin çözümünde dilbilimsel olarak farklı bir yorumu Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'inde görmekteyiz. O bu ayetteki işkâli belâgat ilminin verilerini kullanarak çözümlene yolunu tercih etmiştir. Mukatazâ-i hâl yani kelamın makamı ve muhatapların durumu, şartı -"Eğer Rahman'ın bir çocuğu olsaydı"- kökünden söküp atacak derecede açık deliller bulundurduğundan, -Allah'ın çocuk edinmesinin- ancak farz-ı muhal yani imkânsız olduğunu ispat için ayette şart edatı sözü muhale bağlamak için kullanılmıştır. Zemahşerî'ye göre bu ayet olasılık, faraziye ve temsil nazariyesi üzerine varit olmuştur. Bundaki maksat Allah hakkında çocuk iddiasını mübalağalı bir şekilde reddetmektir. Tevhit konusunda Allah'ın kadîm olduğu bütün deliller ile sabit olduğu için, bu ayeti okuyanın zihninde bu konuda her hangi bir şüphe oluşmaz. Bu durumda ayetin manası şöyle olur: "Olmaması mümkün değil ama bi'l-farz ve't-takdir (farz-ı muhal) eğer Rahman'ın bir çocuğu olmuş olsaydı, o (çocuğa) saygı ve tazim gösterenlerin ilki ben olurum."

Zemahşerî, bu ayette cevap cümlesinin - *çocuğa saygı gösterenlerin ilki ben olurum*- varlığının şart cümlesinin -*Allah'ın çocuğu olması*- varlığına bağlandığını, bu durumda şart cümlesinin varlığı imkânsız ve muhal olduğu için muhale bağlanan cevap cümlesinin de muhal ve imkânsızlığını ifade ettiğini söyleyerek ayetteki işkâli belâgat ilminin verileriyle bertaraf etmeye çalışmıştır.⁴⁷ Dikkat edilirse bu yorumda ayet zahirinden çıkarılarak farklı anlamlara ham edilmemiştir. Zemahşerî'nin bu yorumunu tefsirde onun takipçileri olan el-Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't- tenzîl*'inde ve en-Neseffî'nin (ö. 10/1310) *Medârikü't-tenzîl*'inde de gözlemlemekteyiz.

4.2. Mantık İlimi Verileriyle İşkâli Çözme Yöntemleri

Mantık ilmi tercüme yoluyla İslam ilim ve kültür dünyasına aktarıldıktan sonra, Ebû Saîd es-Sîrâfî, (ö. 368/979) İbn Salâh, (ö. 643/1245) Nevevî (ö. 676/1277) İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Suyûtî gibi ilim erbabı tarafından

⁴⁵ Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tah. Es'ad Muhammed et-Tabîb, (Mekke: Mektebetü Nezâl-Mustafa, 1997), 10: 3286.

⁴⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, ty), 240-241.

⁴⁷ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucâhi't-te'vîl*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2009), 996-997.

savunmacı bir yaklaşımla nassa dayalı beyânî düşünce ve bilgi sisteminin yabancı medeniyetlere dayanan bilgi sistemiyle değerlendirilmesinin yanlış olacağı fikrinden hareketle mantık ve felsefeye karşı olumsuz tavırlar sergilemişlerdir. Fakat diğer taraftan Fârâbî, (ö. 339/950) İbn Sinâ, (ö. 428/1037) İbn Hazm, (ö. 456/1064) Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi ilim ehlinin çalışmaları sayesinde mantık ilmi büyük ilgi uyandırmış, hicri beşinci asırdan itibaren kelim, fıkıh ve tefsir gibi İslamî ilimlerde yorumlama yöntemi olarak kullanılmaya başlamıştır. Özellikle Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ* isimli fıkıh usulü esrenin mukaddimesinde “mantık ilmini bilmeyenin bilgisine güvenilmez”⁴⁸ sözü mantık ilminin İslamî ilimler sahasında gelişmesine ve kullanılmasına büyük katkılar sunmuştur.

İslam filozofları tarafından kaleme alınan mantık eserlerinin kısa zamanda bütün İslam coğrafyasında yayılmasıyla birlikte, mantık ilmi medreselerde okutulan ilimlerin bir parçası olmuş, zamanla hemen bütün ilmî disiplinlerin kullandığı bir alet, zihni düşünce üretirken hatalardan koruyan bir sanat, doğru ve yanlış birbirinden ayıran bir mizan haline gelerek, kavramların tanımlanmasında sınırlarının tespitinde kurallarının belirlenmesinde ve sağlıklı akıl yürütmede esas alınan üst bir disiplin olmuştur.⁴⁹

Mantık ilmini tefsirinde yorum yönteminin bir parçası olarak kullanan müfessirlerin başında Fahreddîn er-Râzî gelmektedir. O özellikle kelimî ve felsefî yorumlarda mantık kurallarını tefsirinde çok etkili kullanmıştır. Üzerinde zahirî işkâl olduğu iddia edilen bazı ayetlerdeki kapalılığı kaldırmak için zaman zaman mantık ilminin verilerinden istifade ederek, Kur'an'daki müşküllerin sadece rivayete dayalı veriler ve dilbilimsel yorumlarla çözülebileceğini, akli ilimlerden olan mantığın da bu hususta katkı sunabileceğini ortaya koymuştur.

Râzî, Zuhuruf suresi 81. ayetteki işkâli kaldırmak için kendinden önceki selef müfessirlerinin kullandığı dilbilimsel yorumların aksine mantikî yorumları tercih etmiştir. “*De ki, Rahman'ın çocuğu olsaydı, ben ona kulluk edenlerin ilki olurdum.*” ayeti zahirî manasına hamledildiği takdirde Allah'ın çocuğu olabileceği şüphesini tamamen ortadan kaldırmadığı için ayetin mutlaka zahirî manasından çıkarılıp te'vil edilmesi gerektiğini söyleyen selef müfessirlerini bu konuda eleştirerek, söz konusu ayetin zahirî anlamından çıkarılarak başka anlamlara hamledilerek dilbilime dayalı te'vil yoluna gidilmesini gerektirecek herhangi bir sebebin bulunmadığını ifade etmiştir. Ona göre ayet, zahirî

⁴⁸ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, tah. Hamza b. Züheyr Hafız, (Medine: ty) 1: 30.

⁴⁹ Harun Bekiroğlu, “Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Süresinin 23. Âyetini Tefsiri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, no. 27 (2015/1), 56-57.

manasından başka manalara hamledilmeden mantık ilminin sunduğu yorum imkânlarından faydalanılarak çözüme kavuşturulabilir.

Şöyle ki, bu ayetteki ifadeler mantık ilmi açısından kazıyye-i şartıyye yani bitişik şartlı önermedir. Birincisinin başına şart edatı olan (ان) diğerinin başına da cevap (ف) sı bulunan iki öncülden oluşmuştur. Böylelikle ayetteki bitişik şartlı önerme iki haber cümlesinden bir araya gelmiştir.

Mantık ilminde bitişik şartlı önermeler anlam açısından sadece şartın cevabı müstelzim olmasını/gerekliliğini ifade eder. Yoksa şartın ve cevabın birbirinden bağımsız olarak anlam açısından ve dış dünyadaki olgulara uygunluğuna göre hak ya da batıl olmasını ifade etmez. Şartlı önermenin her iki tarafında bunu ihsas ettirecek bir durum söz konusu olamaz.

Mantık ilminde şartlı önermelerdeki öncüller (*mukaddem ve tâlî*) bazı durumlarda her ikisi birden doğru ya da her ikisi birden batıl öncüllerden oluşabildiği gibi, doğru şart, batıl cevap veya batıl şart, doğru cevaptan da meydana gelebilir. Böylelikle dört ihtimal ortaya çıkmış olur. Bu dört ihtimalli bitişik şartlı önermelerden dördüncüsü yani şartın doğru cevabın batıl önermelerden oluşması durumu imkânsızdır. Çünkü doğru olan şart cümlesi yanlış netice veremez. Bu durum aklen imkân dışıdır. Fakat diğer ihtimaller imkân dâhilindedir.

Bu mantıkî bilgileri aktardıktan sonra bitişik şartlı önermelerin dört kısmından her birini örneklerle açıklayan Râzî, bunları şu şekilde sıralıyor:

1- “Eğer insan hayvan olursa, cisim olur.” Bu bitişik şartlı önerme, iki doğru öncülden meydana gelmiştir. Önermenin her iki tarafı da (*mukaddem ve tâlî*) dış dünyadaki olgulara uygun, gerçek ve sadık öncüllerden oluşan bitişik şartlı önerme olmuştur. Bunlardan birincisi “İnsan canlıdır.” öncülü, diğeri de “İnsan cisimdir.” öncülüdür. Her iki hükümde dış dünyadaki olgulara uygunluk gösterdiği için doğrudur. İki doğru öncülden oluşan bitişik şartlı önerme de doğru bir hüküm ifade etmiştir.

2- “Eğer beş çift sayı ise, eşit olarak ikiye bölünür.” Bu bitişik şartlı önerme bir bütün olarak değerlendirildiğinde sonuçta doğru bir önermedir. Fakat öncülleri birbirine bağlayan şart edatı alındıktan sonra öncüllerinin her ikisi de teker teker değerlendirildiğinde gerçekte uyuşmayan dış dünyadaki olgulara uygun düşmeyen batıl öncüller olduğu görülür. Bunlar “Beş çift bir sayıdır.” öncülüyle “Beş eşit olarak iki parçaya bölünür.” öncülüdür. Bunlardan ilki şartlı önermenin mukaddemi ikincisi de tâlîsidir. Her iki öncül bağımsız olarak değerlendirildiğinde batıldır. Fakat her ikisinin batıl olması bir bütün olarak bitişik şartlı önermenin sıhhatine ve doğruluğuna her hangi bir engel teşkil etmemektedir.

3- “Eğer insan taş olursa, cisim olur.” Görüldüğü gibi bu bitişik şartlı önerme “İnsan taştır.” şart cümlesiyle, /*mukaddem* “İnsan cisimdir.” cevap

cümlesinden/tâlî oluşmuştur. Bu bitişik şartlı önermenin şart tarafı gerçeğe ve dış dünyadaki hakikate uygun olmadığı için batıl, cevap tarafı da dış dünyadaki olguya uygun olduğu için doğrudur. Bu durum şartlı önermenin bir bütün olarak sıhhatine engel değildir. Çünkü bu tür önermelerde şart cümlesi farazî olarak değerlendirilir. Faraziyeler üzerinden hareketle bazı durumlarda batıl olan şart, doğru olan cevabı gerektirebilir. Bunda her hangi bir engel yoktur.

4- Yukarıda da ifade edildiği gibi şartlı önermelerin doğru şart ile batıl cevaptan teşekkül ettirilmeleri gerçekleşmesi muhal olan bir durum olduğu için, bu kısmın örneği yoktur. Çünkü bu durum hakkın batılı gerektirmesi sonucunu intaç eder ki, bu aklen imkânsızdır.

Râzî mantıktaki şartlı önermelerin bütün ihtimallerini açıkladıktan sonra ayetteki işkâlin çözümüne yönelerek şöyle demiştir: *“De ki, Eğer Rahman’ın bir çocuğu olsaydı ben ona kulluk edenlerin ilki olurdum.”* ayeti, iki öncülde oluşmuş doğru bitişik şartlı önermedir. Bu önerme, batıl olan şarttan ve batıl olan cevaptan meydana gelmiştir. Çünkü bitişik şartlı önermenin öncüllerini bir araya getiren şart edatı kaldırılıp her iki cümle birbirinden bağımsız olarak değerlendirildiğinde *“Allah’ın çocuğu vardır.”* cümlesi hakikatle uyuşmayan yanlış ve batıl bir öncül olduğu gibi, *“Ben o (çocuğa) kulluk edenlerin ilkiyim.”* cümlesi de yine hakikatle uyuşmayan yanlış ve batıl olur. Batıl olan iki cümlenin şart edatıyla birbirine bağlanıp, şart ve cevaptan oluşan bitişik şartlı önerme olduğu zaman, öncülleri batıl olsa da bir bütün olarak manası doğru olan bitişik şartlı önerme olur.

Bu ayette şartlı önerme formunda ifade edilmek istenen anlamın *“Eğer beş çift sayı ise, eşit olarak ikiye bölünür.”* bitişik şartlı önermesiyle açıklanan anlam gibi olduğunu söyleyen Râzî, her iki öncül doğru olmasa da batıl olan öncüllerden meydana gelen bitişik şartlı önermenin ifade ettiği anlam bir bütün olarak doğru olduğudur.

“Eğer beş çift sayı ise, eşit olarak ikiye bölünür.” şartlı önermesinde olduğu gibi, ayette zahirî manasından başka anlamlara hamledilmeden anlamlandırıldığında her hangi bir sıkıntının olmayacağını söyleyen Râzî, ayetin ifade ettiği mananın *“Şayet Rahman olan Allah’ın bir çocuğu olsaydı, o (çocuğa) saygı ve hürmet gösterenlerin ilki ben olurdum.”* şeklinde açıklamıştır.⁵⁰

Aynı durumun Enbiya suresi 22. ayette de geçerli olduğunu söyleyen Râzî, söz konusu ayetteki mantikî yorumu da şöyle izah etmiştir: *“Eğer yerde ve göklerde Allah’tan başka ilahlar olsaydı, yer ve gökler elbette bozulur, fesada giderdi.”* ayeti bitişik şartlı önermedir. Bu önermede şart cümlesi *“yerde ve göklerde ilahlar vardır.”* öncülüdür. Cevap cümlesi de *“yer ve gökler elbet bozulup fesada gitmiştir.”* öncülüdür. Görüldüğü gibi her iki öncülde gerçeğe

⁵⁰ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabi, 1997), 9: 645-646.

uygun olmayan batıl öncüllerdir. Fakat iki batıl öncülden oluşan bitişik şartlı önerme bir bütün olarak değerlendirildiği takdirde şartın cevabı gerekli kılması doğru sonuç vermiştir. Ayetin zahirinden çıkarılıp te'vîl yoluyla başka yönlelere hamedilmesine gerek yoktur.⁵¹

Görüldüğü gibi Râzî, Zuhruf suresi 81. ayetinde uyguladığı gibi Kur'an'da bazı ayetlerdeki işkâli, kaldırmak için ayeti zahirinden çıkaracak dilbilimsel te'villerin yerine mantık ilminin verilerini kullanarak akli istidlallerle söz konusu işkâli açıklama yolunu benimsemiştir. Bu durum mantık ilminin tefsir başta olmak üzere İslamî ilimlerin anlaşılmasında nasıl bir katkı sunduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu ayetteki işkâlin çözümünde Râzî'nin kullandığı mantıkî yorum yöntemini kendisinden sonra dirayet metodunu kullanan birçok müfessirde de gözlemlemek mümkündür.

Nizâmeddîn en-Nîsâbü'rî, (ö. 730/1329) *Garâibu'l-Kur'an ve ragâibu'l-furkân*'da Râzî'nin söz konusu ayet hakkında yaptığı mantıkî yorumu özetledikten sonra ayeti zahirinden çıkararak farklı suretlerde dilbilimsel yorumlara tabi tutan müfessirleri "akli istidlâlden mahrum dirayet bilmeyen zahirî müfessirler, bu ayetteki işkâlin kaldırılmasında bir takım zorlama yorumlar zikretmişlerdir." diyerek eleştirmiştir.⁵²

Bu ayette söz konusu işkâli çözümlemek için mantıkî yorum geliştiren müfessirlerden biri de Âlûsî'dir. (ö. 1270/1854) Bu ayetin en belîğ ikna yöntemlerinden olan mezheb-i kelâmî⁵³ ve kesin kıyas türlerinden burhânî kıyas⁵⁴ yoluyla Allah Teâlâ'ya çocuk isnadını reddetmek için indirildiğini söylemiştir. Ayet kıyas-ı istisnâî yani bitişik şartlı önermelerden oluşan seçmeli kıyas formunda gelerek lazımların intifasından melzûmun intifasına istidlal olunmuştur. Ayetin ihtiva ettiği kıyası oluşturan öncüllerden bir kısmı ayette yer alırken diğer bir kısmı da mukadder olarak gelmiştir. Bu durum da ayetteki kıyas formu şöyle tertip edilebilir: "Eğer Rahman'ın çocuğu olursa ona (çocuk) kulluk edenlerin ilki ben olurum. Fakat Rahman'ın bir çocuğu yoktur. Öyleyse ben ona kulluk etmem." Görüldüğü gibi söz konusu kıyasta sugrâ yani küçük öncül ve netice ayette açıkça yerini alırken, kübrâ yani büyük öncül mukadder olarak

⁵¹ Râzî, *Mefâfihu'l-gayb*, 9: 646.

⁵² Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin en-Nîsâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'an ve ragâibu'l-furkân*, tah. eş-Şeyh Zekerîyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1996), 6: 99.

⁵³ Mezheb-i Kelâmî: "Mantık ilmindeki kıyas türleri olan istisnâî kıyas, iktirânî kıyas istikrâ/tümevarım ve temsil/anoloji yöntemlerini kullanarak matlup olan şeye dâir hüccet getirmektir." Behâuddîn es-Subkî, *Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-miftâh*, tah. 'Ayid el-Hamid Hündâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2003), 2: 264.

⁵⁴ Burhânî kıyas: Kesin bilgi (yakînî bilgi) elde etmek için, delaleti kesin olan öncüllerden (yakîniyyât) oluşan kıyastır. Esrûddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî, *Îsâgûcî* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ty), 14-15.

gelmiştir.⁵⁵ Âlûsî, ayeti zahirinden çıkarıp başka manalara yönlendirecek dilbilimsel yorum yerine mantıkî çözümünü tercih etmiştir.

İbn Aşûr (ö. 1973) *et-Tahrîr ve't-tenvîr*'de öncelikle ayetin nazmunun kapalı, çözümünü güç ve müşkil olduğunu, çok derin manalar ve nükteler barındırdığını, müşriklerin Allah hakkında iddia ettikleri çocuk edinme hususunu aklî istidlal yöntemiyle reddettiğini söylemiştir. Ayetin ihtivâ ettiği delil bitişik şartlı önermeden oluşmaktadır. Bu önermede koşullu bir gereklilik söz konusudur. Şart cümlesi "Eğer Rahman'ın çocuğu olursa" farazîdir. Farazî olan şarta bağlanan cevap cümlesi de farazî olur. Bu şartlı önermenin birinci öncülü/mukaddem batıl olduğu gibi buna bağlanan ikinci öncül/tâlî de batıldır. Yani şart "Eğer Rahman'ın çocuğu olursa" hakikate uymayan batıl bir öncül olunca buna bağlanan ceza da "ona (çocuk) kulluk edenlerin ilki ben olurum." batıldır. Böylelikle ayet zahirinden başka bir anlama nakledilmeyi gerektirecek dilbilimsel yorumlara ihtiyaç duyulmadan kendisindeki işkâl mantıkî istidlâl yöntemiyle çözüme kavuşturulmuştur. Aklî istidlâl yöntemiyle ayetteki anlam kargaşasını bertaraf etmeye çalışan İbn Aşûr daha sonra da dilbilimsel yorum yöntemlerini açıklayarak her iki yöntem arasında bir sentezleme yaptığı görülmüştür.⁵⁶

Sonuç

Tefsirin ve Kur'an ilimlerinin girift konularından biri de kendisinde işkâl bulunduğu düşünülen ayetlerdir. Bu tür ayetlerle Müşkilü'l-Kur'an ilmi yakından ilgilenmektedir Kur'an, Allah Teâlâ'nın kelamı olması itibarıyla kendisinde gerçek manada bir ihtilaf, çelişki ve işkâl söz konusu değildir. Fakat Kur'an'ın kendine ait ifade yapısından ya da muhatapların kendilerinden kaynaklanan bir takım eksikliklerden dolayı bazı ayetlerde ilk bakışta zahirî bir ihtilafın ve işkâlin olduğu zannedilebilir. İşte bu zahirî ihtilafları çözüme kavuşturmak ve zihinlerde oluşan tevehhümleri bertaraf etmek için ilk dönemlerden itibaren Kur'an müşkilleri konusunda birçok eser kaleme alınarak çözüm yolları bulunmuştur.

İlk dönem müfessirleri ve müşkilü'l-Kur'an müellifleri işkâle sebep olan hususları ve söz konusu işkâlleri çözüme kavuşturmak için buldukları çözüm yöntemlerinde daha çok dilbilimsel arayışlara yönelerek çıkış yolu bulmaya çalışmışlardır. İlk dönem müfessirleri işkâli çözümlmek için geliştirdikleri yöntemler arasında aklî istidlâl ve mantıkî yoruma temas etmemişlerdir. Fakat mantık ilminin İslami ilimler arasında kendine yer bulmasından sonra

⁵⁵ Şihabeddîn Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî* (Beyrut: Dâru ihyâ'it-turâsî'l-arabî, ty), 25: 204.

⁵⁶ Muhammed Tâhir b. Aşûr, *et-Tûnisî, et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 25: 263-264.

kelam ve fıkıh gibi ilimlerin yanı sıra tefsirde de yorumlama vasıtası olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Kur'an müşkillerinin çözümüne de yadsınamaz katkılar sunmuştur.

Bu itibarla Müşkilü'l-Kur'an ilminin belki de yeniden değerlendirilmeye ihtiyacı vardır. İşkâlin çözümlenmesinde aklî istidlâl ve mantikî yorumlara da yer verilmesi bu ilme önemli katkılar sunacağı kanaatindeyiz. Zuhurf suresi 81.ayet bağlamında işkâlin kaldırılmasında rivayet ve dirayet tefsirlerinden naklettiğimiz dilbilimsel ve mantikî yorumların karşılaştırılması bu konunun önemini ortaya koymaktadır.

Yaptığımız inceleme sonunda mantikî çözümlene yolu benimsendiğinde ayetin daha ikna edici bir anlama kavuşturulduğunu gördük. Şu halde bu tür ayetlerde böylesi bir akıl yürütmenin yararlı olacağı açıktır.

Kaynakça

- Âlûsî, Şihabeddîn es-Seyyid Mahmûd. Ruhu'l-meânî. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, ty.
- Âmilî, eş-Şeyh Halîl Yâsîn. Halli müşkilâti'l-Kur'ân. Lübnan: by, 1955.
- Bekiroğlu, Harun. "Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Sûresinin 23. Âyetini Tefsiri". Hitit Üniversitesi İlahiyat Fak Dergisi 14, no. 27 (2015): 51-81.
- Beyzâvî, Nâsuriddîn Ebu'l-hayrât Abdullah b. Ömer. Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî, 1968.
- Çiçek, M. Halil. Müşkilü'l-Kur'an'ı Yeniden Değerlendirmek. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Çiçek, Yakup. "Müşkilü'l-Kur'ân" Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10 (1995): 80-94.
- Dinler, Murat. "Müşkilü'l-Kur'an" FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 11 (2018/Bahar): 340-348.
- Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî. İsâgûcî. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ty.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî. Mecâzu'l-Kur'an. Mısır: Mek-tebetü'l-hâncı, ty.
- Firuzâbâdi, Muhammed b. Yakub. el-Kâmûsu'l-Muhît. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl. tah. Hamza b. Züheyr Hafız. Medîne: ty.
- Heyet. "Müşkül". Türkçe Sözlük. İstanbul: TDK Yayınları, 2011.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. et-Tahrîr ve't-tenvîr. Tunus: Dâru't-Tûnisiyye, 1984.

- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. Tefîru'l-Kur'âni'l-Azîm. tah. Esad Muhammed et-Tabîb. Mekke: Mektebetü Nezâl-Mustafa, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim. Te'vîlü müşkili'l-Kur'an. nşr. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru't-turâs, 1973.
- İbn Melek, Abdullatîf. Şerhu'l-menâr fi'l-usûl li ibni'l-Melek. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ty.
- Mansûr, Abdullah b. Hamed. Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerim. Demmâm: Dâru'l ibnu'l Cevzî, 1426/2005.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. en-Nüket ve'l-'uyûn. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, ty.
- Muhâsibî, Haris b. Esed. el-Aklu ve fehmü'l-Kurân. tah. Hüseyin el-Kuvvetli. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1971.
- Mukâtil, b. Süleymân Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. Tefsîru Mukâtil b. Süleymân. tah. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2003.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. tah. Yûsuf Ali Bü-deyvî. Beyrut: Daru'l-kelimi'd-dayyib, 1998.
- Nîsâbü'rî, Mahmûd b. Ebi'l-Hasen. Bâhiru'l-burhân fî meânî müşkilâti'l-Kur'an. tah. Suâd binti Salih. Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 1998.
- Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin. Garâibu'l-Kur'an ve ragâibu'l-furkân. tah. eş-Şeyh Zekerîyya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1996.
- Ragıp el-İsfahânî. el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2010.
- Ragıp el-İsfahânî. Mukaddimetü câmi't-tefâsîr. tah. Ahmed Hasan Ferhat, Kuveyt: Dâru'd-da've, 1984.
- Râzî, Fahreddîn. Mefâtihu'l-Gayb. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, 1997.
- Subkî, Behâuddîn. Arusu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-miftâh. tah. A'yîd el-Hamîd Hündâvî. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2003.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an. tah. Ahmed b. Ali. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2006.
- Sülün, Murat. "Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'an". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15, no. 3 (Ekim 2000): 330-345.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. Câmî'u'l-Beyân fî tefsiri âyi'l-Kur'ân. tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâr-ı hicr, 2001.
- Yerinde, Adem "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Ayetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat". Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 16 (2007): 29-61.

Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kurân", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32: 164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer. Tefsîru'l-keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'v'il. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2009.

Zerkeşî, Burhâneddin Muhammed. el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân. tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm. Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, ty.